

Svensk rättshistoria – från de medeltida landskapslagarna till idag

Av Niklas Ericsson

Inledning.....	1
Världens äldsta lagar.....	1
Den äldsta lagen.....	1
Den romerska rätten.....	1
Den kanoniska rätten.....	2
Naturrätten.....	2
Den äldsta rätten i Sverige (ca 1200–1600).....	3
”Land skall med lag byggas”.....	3
”Nässlor, tistlar och törne rycker man upp och kastar bort”.....	4
Kasevargar med blåsande mun och brinnande brand.....	4
En lekstuga för amatörer.....	4
”Blåslag, käpphugg och skadeliga köttår”.....	5
”En hop med pojkar blir skrämde, jagade och skadade”.....	5
Var och en måste fånga sin egen tjuv.....	5
Övermagar.....	5
Förändringarnas tid (1600–1800).....	7
”De tjuoter mot varandra som djävlar och ulvar!”.....	7
”Huru svin må i ollonskog släppas”.....	7
Att dömas av sina likar.....	8
Det stora oväsendet.....	8
Från våld till stöld.....	9
Historiens värsta jobb?.....	10
Korvarna.....	10
Advokater som ”förför” domstolarna.....	10
Den motsträviga riksdagen.....	10
Det professionella genomslaget (1800-tal).....	12
Tre tänkare.....	12
”En välbyggd maskin, en mardröm för själen”.....	12
Femfemmor och bekännelsefångar.....	13
Vedergällning eller behandling?.....	14
”Av god frejd”.....	14
Råby Räddningsinstitut.....	15
Den moderna rätten (1900- och 2000-talen).....	16
Ett yrke går i graven.....	16
Våldet minskar.....	16
”Avfolka fängelserna!”.....	16
Kriminologins uppkomst.....	17
Polissystrar och säkerhetspolisier.....	18
Nya tankar.....	19
Ungdomsrabatten.....	20

Förord

Den här texten är skriven för gymnasiet tredje år, framför allt för Historia 3, men kan även användas i andra kurser som samhällskunskap eller kriminologi, för att eleverna ska få en överblick av den svenska rättshistorien.

Texten är skriven av Niklas Ericsson, som är fil dr i historia, legitimerad lärare, gymnasielektor och läromedelsförfattare. Han har forskat och undervisat i historia på både gymnasienivå och högskolenivå i över 20 år med förkärlek för teori, metod och kritiskt tänkande och hur det kan användas i undervisningen.

Inledning

När samhället utvecklas så förändras också brottsligheten och lagarna. Och vissa lagar kan dessutom påverka både brottsligheten och samhället. På så sätt är brottsligheten en spegel av det som händer i ett samhälle.

Världens äldsta lagar

Lagar har varit viktiga för alla samhällen och därför är de en av de tidigaste källorna som finns bevarade till nutiden. För många kulturer är de gamla lagarna de allra äldsta källorna som överhuvudtaget finns. Genom lagarna får vi en inblick i människors liv, men man måste vara försiktig med att tolka dem, eftersom vi inte vet om den tidens människor faktiskt levde som lagen lärde.

Den äldsta lagen

En av världens äldsta lagar är Hammurabis lag från 1700-talet f.Kr. i Babylonien (nuvarande Irak). Den är mest känd för principen ”öga för öga” som innebär att en brottsling som straff ska få samma skada som hen orsakat någon annan. Denna princip kallas också talionsprincipen och har tolkats som en humanisering av en ännu äldre rätt (som vi vet väldigt lite om) då hämnden var helt oreglerad.

Den romerska rätten

I Romarriket liksom i många andra riken under antiken var lagarna inte tillgängliga för alla. De flesta kunde inte ens läsa, men även för dem som faktiskt hade lärt sig det var lagarna förbjudna att läsa. Det var de övre klassernas rättighet att kunna och tolka lagen. Detta skapade förstås problem för vanliga människor som ville få rätt i en domstol. Hur ska man kunna följa lagen om man inte känner till den? Det kallas för legalitetsprincipen och uttrycks på följande sätt: Inget brott utan lag, inget straff utan lag.

I och med De tolv tavlornas lag skrevs den romerska rätten ner 451 f.Kr. så att alla kunde få tillgång till den. Sedan dröjde det ungefär ett tusen år innan lagen noggrant nedtecknades igen på 530-talet e.Kr. Under den tiden hade mycket hänt med lagstiftningen. Den nya lagen hette *Corpus juris civilis* och blev känd över hela Europa som den romerska rätten.

På 1000- och 1100-talen bearbetades den romerska rätten igen av de så kallade glossatorerna. De skrev anteckningar – glossor (jämför glosa, ett främmande ord som man ska lära sig) – i marginalen eller mellan raderna, som kommenterade och förklarade de olika rättsreglerna.

De skapade begrepp och regler för hur den romerska rätten skulle tolkas som blev viktiga för den rättsliga utvecklingen i hela Europa. Den romerska rätten har ansetts som det högst stående rättssystemet i historien.

Till Sverige kom viktiga principer med den romerska rätten som används än idag, såsom offentlighetsprincipen (att en rättegång ska vara offentlig), omedelbarhetsprincipen (att bara det som framkommer i förhandlingarna under rättegången ska ligga till grund för domslutet) och den legala bevisteorin (regler för hur bevisning ska värderas, till exempel att två samstämmiga vittnen räknas som fullt bevis).

Den kanoniska rätten

Den katolska kyrkan menade under medeltiden att det fanns vissa områden som kyrkan skulle döma över, såsom familjerätt (exempelvis att pojkar fick gifta sig från 14 års ålder och flickor från 12 års ålder) och frågor som handlade om religion (till exempel att präster skulle dömas av kyrkan och inte staten).

Cirka 1140 sammanställde munken Gratianus den katolska kyrkans regler i en bok, som kom att påverka lagstiftningen i Europa. Bland annat ändrades reglerna för testamenten och gåvor – så att de gynnade kyrkan. Enligt den romerska rätten behövdes vittnen för den som nedtecknade sitt testamente. Det tog den kanoniska rätten bort. Lagen slog också fast att man skulle använda skriftliga dokument, vilket höjde rättssäkerheten, och att bevisning skulle bygga på vittnen, svarandens utsaga och bekännelse.

Naturrätten

Ända sedan antiken har det funnits idéer om en naturlig rätt, som gällt alla människor i alla kulturer och tider. En del menade att denna rätt kom från Gud, andra att den byggde på människans naturliga egenskaper och vissa att det var självklart utifrån förnuftet. Eftersom förespråkarna menade att alla människor hade samma grundläggande rättigheter vände de sig under 1700-talet mot exempelvis slaveriet.

Ett antal olika idéer smälte samman till en uppfattning om människans rättigheter. De handlade om tankefrihet, yttrandefrihet och religionsfrihet som naturliga rättigheter. François de Voltaire (1694–1778) lär ha uttryckt sin ståndpunkt på följande sätt när det gäller yttrandefriheten: ”Min herre, jag ogillar er åsikt, men jag skulle kunna gå i döden för er rätt att uttrycka den.”

Naturrätten hade sin storhetstid under 1600- och 1700-talen och låg till grund för utropandet av de mänskliga rättigheterna 1789. Men under 1800-talet kom den att uppfattas som ovetenskaplig.

Den äldsta rätten i Sverige (ca 1200–1600)

”Land skall med lag byggas”

Vi vet väldigt lite om lagarna i Sverige innan de skrevs ner på 1200-talet. Men det verkar som att lagmännen skulle ha memorerat lagen och vid behov ”tälja” (berätta) lagen ur minnet. Att rättssystemet var muntligt är inte så konstigt, eftersom de flesta inte kunde läsa. Inte ens alla medlemmar i det kungliga rådet eller städernas borgmästare (som fungerade som domare) kunde läsa. I Stockholm fick stadsskrivaren en gång om året läsa upp lagen inför stockholmarna, åtminstone fram till 1500-talet.

Den äldsta lagstiftningen i Sverige var landskapslagarna från 1200- och 1300-talen. Varje lag täckte ett landskap. Därför talar man om exempelvis Äldre Västgötalagen (ca 1225) och Upplandslagen (1296).

Dessa äldsta lagar var visserligen påverkade av lagarna i Europa, men inte särskilt starkt. Såväl den romerska rättens, den kanoniska rättens och naturrättens påverkan är svaga i de svenska medeltidslagarna. Det fanns en starkare inhemsk muntlig tradition att gå tillbaka på.

Landskapslagarna är knepiga att använda som källor eftersom vi inte vet hur dåtidens människor använde dem. Dömde de efter lagens bokstav? Det finns nämligen inte några rättegångshandlingar bevarade från denna tid. Lagarna innehåller både beskrivningar av hur domstolarna faktiskt dömde (rättspraxis), sedvanerätt, lagstiftning, delar som var föråldrade (obsoleta) eller idéer som bara var nedskrivna på papper. Och vi vet inte idag vad som är vad.

Den främsta lagen – Upplandslagen – förklarar vilken funktion lagarna hade: ”Land skall med lag byggas.”

Med Magnus Erikssons landslag (cirka 1350) togs det första steget mot en enhetlig lag för hela landet. Därmed enades hela den svenska landsbygden under en och samma lag. Dessutom skrevs en stadslag – Magnus Erikssons stadslag (cirka 1360) – med landslagen som förlaga. Stadslagen blev hårdare än landslagen, eftersom man menade att det förekom fler brott i städerna och att det därför behövdes en hårdare lag där.

Typiskt för de medeltida lagarna var att de skulle vara lätta att använda, eftersom domarna inte hade någon juridisk utbildning. Därför använde de sig gärna av tydliga fall som hade klara och enkla kriterier för om det var fråga om ett brott eller inte. I Södermannalagen (1327) kan vi läsa hur det skulle gå till när domstolen skulle avgöra om någon hade fått ett lyte (kroppsskada som inte läker):

Blir någon huggen i sitt ansikte, följer därav ett lyte, så att det synes tvärs över tinguet, höljes det varken av hatt eller huva, växer det ej bort inom år och dag, då är lytesboten tre marker.

Den som fått ett sår i ansiktet ska alltså ställa sig på ena sidan tinguet (man satt i en ring) och sedan ska någon ställa sig på andra sidan efter ett år och en dag och avgöra om skadan syns eller inte. Skadan får då inte döljas av vare sig en hatt (för männen) eller huva (för kvinnorna).

Ett annat exempel kan vara hur man skulle avgöra om en skada var skett av vilja (avsikt) eller våda (misstag). Då var regeln sådan att bara ett hugg fick gälla som våda – om någon hade slagit två gånger var det vilja.

”Nässlor, tistlar och törne rycker man upp och kastar bort”

När jurister pratar om lagars funktion och brottslingar brukar tre olika perspektiv dyka upp: hämnd (vedergällning), avskräckning (prevention) och förbättring (behandling). Straffen ska ha en eller flera av dessa tre funktioner.

Vi vet inte mycket om hur man såg på brottslingar i äldsta tid, men en inblick kan vi få av Hälsingelagen (mitten av 1300-talet), som förklarar varför det är viktigt att straffa de skyldiga:

Liksom då bland ädel frukt växer nässlor, tistlar och törne, skall man upprycka dem och bortkasta dem, så att de ej förkväver den goda frukten, så skall man också näpsa [straffa] illgärningsmän och vrångvisa [orättvisa], så att de ej förkväver de goda.

Onda människor ska man alltså straffa så att de inte ”förkväver” de goda. På samma sätt som när man rensar ogräs.

Utifrån denna lag kan vi dra slutsatsen att straffens funktion var att hämnas brottet och avskräcka andra människor från att begå brott, men knappast att förbättra brottslingen.

Kasevargar med blåsande mun och brinnande brand

Dödsdomar var vanliga för stölder, särskilt vid återfall då den olycksaliga brottslingen skulle avrättas oavsett värdet på det stulna. De tjuvar som klarade sig undan de värsta straffen kunde dock räkna med att få ett eller båda öronen avskurna (så att man kunde se att det var en redan dömd person). Det vanliga dödsstraffet för stölder var hängning, som var ett förnedrande straff, för männen. Kvinnorna skulle inte hängas utan istället begravas levande. En tjuv som hade tur kunde klara sig med att bli piskad på stadens torg.

Det förekom även så kallade speglade straff, där straffet skulle spegla brottet – en så kallad kasevarg (mordbrännare) kunde till exempel brännas på bål om han togs på bar gärning, ”med blåsande mun och brinnande brand”, som det hette.

Andra märkliga straff var att en dömd förtalare skulle slå sig själv för munnen och säga att han ljög, om han inte kunde betala de ofta mycket höga böterna. I praxis har rätten varit ännu mer spektakulär, till exempel när domarna dömde en person att slå sig själv för munnen och säga att han ljög – precis som lagen stadgade – och dessutom föras baklänges ut ur rättssalen. Det var ett sätt att göra gärningen ogjord.

Dessutom kunde personer som dömts för hor dömas till en uppseendeväckande parad genom staden: ”Kan han inte betala böterna, då skall en snara läggas omkring hans lem och stadens stenar läggas på henne, och så skall hon leda honom omkring i staden.”

En lekstuga för amatörer

Domstolarna under medeltiden bestod av rådstugurätter (av ordet *rådstuga*, det vill säga den plats där rådet sammanträdde) i städerna och häradsrätter (av ordet *härads*, det vill säga ett administrativt område, ungefär som kommun) på landsbygden. I rådstugurätterna satt rådmän och borgmästare och dömde, medan häradsrätterna hade lagmän.

Under äldre tid var tinget en plats för alla. Det var inte någon skamlig plats dit bara brottslingar och omoraliska personer gick. Tvärtom var det där man samlades för att höra nya regler för staden och träffa bekanta. Dessutom kunde det ju vara spännande att höra om Gunnar skomakare verkligen hade haft ihop det med Bengt Anderssons hustru ...

Lagens bokstav följdes inte alltid. Domstolarna försökte oftast hitta förlikningar och kompromisser. Många gånger var det så att rättens ledamöter verkligen letade efter kryphål i lagen för att kunna döma mildare.

Det absolut vanligaste straffet var böter och dessutom sänktes böterna regelmässigt till en rimlig nivå för den dömd. Det var ett slags dagsböter – helt emot lagens bokstav – eftersom man inte ville knäcka den skyldige.

Men även om domstolarna många gånger hade överseende med de åtalade förekom det samtidigt mycket brutala straff, som vi sett, som skulle användas avskräckande.

Om något gått fel till under rättegången så fanns det två möjligheter att få rätt. Den som tyckte att hen blivit felaktigt dömd kunde ”sätta vad” mot domstolen. Hen fick då satsa 20 marker (en stor summa) och domstolen var i sådana fall tvungen att satsa det dubbla, 40

marker. Därefter lästes lagen och man avgjorde en gång till om domen var korrekt. Det andra sättet var att be om nåd hos kungen.

”Blåslag, käpphugg och skadeliga köttår”

Medeltiden var en mycket våldsamt tid. Den vanligaste brottslingen under äldre tid var en alldeles vanlig man som någon enstaka gång blev riktigt arg och slog till. Det gällde gräl eller hedersprovokationer i samband med alkohol. Det vanligaste redskapet var en kniv, men även andra tillhyggen användes: stolar, flaskor och till och med ostar (förmodligen av storlek XXL) dängde man i huvudet på varandra.

Det var de lindriga våldsbrotten som var de vanligaste brotten i svenska domstolar under äldre tid. Det handlade om slagsmål med blåslag, käpphugg och skadeliga köttår. Men det förekom även värre skador: ett och annat förstört öga, ett lamt ben eller ett vanställt ansikte. Också lindrigare skador drogs inför rätta. Ett hårdrag eller ett munslag var tillräckligt för att den egna äran skulle vara fläckad och ett sådant tilltag var tvunget att dras inför domstol.

Hedern var viktig i äldre tid och det var ganska vanligt att man drog förolämpningar inför domstolen. I ett fall anklagades Henrik skinnares hustru för att ha förolämpat rådmannen Arvid Olsson och sagt: ”Om du inte känner mig, så bit mig i arslet” samtidigt som hon tog sig i ”bakstacken”. Exakt vad som låg bakom denna ordväxling vet vi inte och det är ganska typiskt för gamla domböcker – vi får bara glimtar in i den tidens vardag. Hon dömdes däremot till höga böter.

”En hop med pojkar blir skrämde, jagade och skadade”

Före 1630-talet sköttes stadens vakthållning av borgarna. De fick ställa upp i tur och ordning gå omkring i staden och kontrollera att det inte brann, att det inte stod en fiendehär utanför staden och den allmänna ordningen.

Under denna äldre tid var vaktstyrkan under all kritik. Borgarna – de vuxna männen – hade helt enkelt inte lust att springa ute på nätterna hela tiden. De kunde i sådana fall skicka dit någon annan, till exempel en dräng eller annan tjänare. Under medeltiden kunde ibland till och med kvinnor och gamla gubbar ingå i vakten. Inte mycket bättre var det år 1626, då stadens vakt vid några tillfällen bestått av ”een hop medh påikar” som inte dög mycket till när det hettade till, för då blev de allihop ”skrämde, jagade och sargade”.

Var och en måste fånga sin egen tjuv

Under medeltiden fanns det varken åklagare eller advokater. Den som hade blivit utsatt för ett brott fick själv fånga gärningsmannen och ta honom till domstolen. I städerna fanns det ett häkte där den misstänkte kunde få sitta fram till rättegången.

Den 9 februari 1495 förde Lasse Kuse talan mot en dråpare. Rätten menade att om ”Lasse Kuse är myndig att tala om dråparens liv, så är han myndig att föda honom”. Vad menas med detta? Jo, under medeltiden var regeln sådan att den person som anklagade en annan för brott och höll honom fängslad fram till rättegången (i stadens häkte), skulle betala maten för den inspärrade.

Övermagar

De medeltida lagarna talar om övermagar och ordet kommer av ordet *oförmåga*, nämligen att personen saknade förmågan (och rättigheten) att föra sin egen talan vid rättegångar. Barn under 15 år var övermagar på samma sätt som barn idag inte är straffmyndiga eller får göra vad de vill. Men även kvinnor och trälar (slavar) var övermaga i äldsta tid. De kunde inte hållas ansvariga för vad de gjorde. Det var föräldrarna, maken eller ägaren som bestämde över dem och förde deras talan.

I princip straffade domstolen alltså inte ett barn under 15 år utan de överlämnades vanligen till föräldrarna som fick aga (fysiskt bestraffa) dem på lämpligt sätt. Det var det bästa sättet att lära någon vad som är rätt och fel trodde man då.

Trots det förekommer det i lagarna straff även för små barn om de dödar eller skadar andra. Men de döms bara till böter och dessutom till lägre böter än vad en vuxen skulle behöva betala. Ju yngre barnet är, desto lägre böter. Men dessa böter ska ses som en ekonomisk ersättning för skadan, inte ett straff, och vanligen blev det nog föräldrarna som fick betala böterna. Än idag kan barn under 15 år hållas ekonomiskt ansvariga för skadegörelse och dömas att betala skadestånd.

Förändringarnas tid (1600–1800)

”De tjuoter mot varandra som djävlar och ulvar!”

Reformationen innebar att Sverige och andra länder övergick från katolicismen till protestantismen. Den innebar också att lagarna och tillämpningen av lagen generellt sett blev hårdare i Europa – och detta skedde också i Sverige. Under 1500-talet började lagstiftare frukta att Gud skulle straffa de samhällen där brottsligheten fick leva fritt.

Under sommaren 1601 anklagades till exempel Erik skraddare tillsammans med två vänner för sitt ”otillbörliga” liv, som dessutom var både ”okristligt” och ”olovligt”. Eftersom de höll på natt som dag med detta, så skulle Gud komma att straffa både land och folk ”när den ene står uppe i fönstret och den andre står nere på gatan, och tjuoter mot varandra som djävlar och ulvar”. Det finns egentligen inga lagrum att döma dessa personer efter och det var extremt sällsynt att liknande fall hamnade i domstol tidigare. En del handlingar som tidigare betraktats som syndar av kyrkan blir nu kriminella handlingar.

År 1608 har idéerna om en hårdare lag för att komma till rätta med problemen i samhället vuxit sig så starka att den kanoniska rätten blir svensk lag. Antalet brott som skulle bestraffas med dödsstraff ökade markant – till och med sådana brott som att banna (säga något elakt till) sin fader eller moder:

Then som bannar sin Fadher eller Modher, han skal Dödhen döo: Hans Blodh ware öfwer honom [för] at han sin fadher eller modher bannat hafwer.

Inte helt oväntat följdes inte denna lag, men den påverkade synen på kriminella handlingar, så att straffen skärptes generellt.

1600-talet blev det sekel i Sveriges historia som hade den hårdaste synen på sexualitet. Under medeltiden hade det varit olagligt för gifta personer att ha sex utanför äktenskapet, men i princip lagligt för ogifta personer. Under 1600-talet skärptes detta så att all samtyckt sexualitet utanför äktenskapet blev förbjudet:

Brott	Vad är brottsligt?	Lagens straff	Straff i praktiken
Mökränkning (under medeltiden)	Sex mellan två ogifta om kvinnan är oskuld	Mannen ska betala böter till kvinnans släkt	-
Lönskaläge	Sex mellan två ogifta	Böter	Lägre böter om de gifter sig med varandra
Enkelt hor	Sex när en person är gift	Dödsstraff	Böter
Dubbelt hor	Sex mellan två gifta personer	Dödsstraff	Dödsstraff
Tredubbelt hor	Sex mellan två gifta personer som är släkt	Dödsstraff	Dödsstraff

Ordet *hora* som idag används som ett vanligt skällsord var betydligt allvarligare förr. Den som kallade någon för ”hora” anklagade henne samtidigt för ett brott. Och den som inte kunde bevisa sådana beskyllningar i domstolen kunde straffas för det.

”Huru svin må i ollonskog släppas”

Den medeltida lagstiftningen fungerade fram till 1600-talet, då samhället förändrades. Staten växte då och blev allt starkare. För att kunna kontrollera folket (med hjälp av ett effektivare rättsväsende) och dessutom administrera den växande staten behövde utbildade jurister.

Vid Uppsala universitet inrättades därför två professorer i juridik, i svensk rätt och i romersk rätt. Vid den här tiden uppfattades den romerska rätten som en allmän rätt, som man kunde använda när det fanns luckor i lagen. Under 1700-talet låg det romerska lagverket *Corpus juris civilis* på Svea Hovrätts bord, för att användas vid behov.

De medeltida lagarna upplevdes under 1600-talet som urgamla och hade halkat efter utvecklingen. Det fanns ett stort behov av att förnya lagstiftningen, men det var ett enormt arbete. I slutet av 1600-talet påbörjade man arbetet med en ny lag, som slutligen resulterade i den nya lagen – 1734 års lag. Men den var inte särskilt nytänkande utan fastställde hur man dömde i rättspraxis.

Lagen är ganska mild i sina straff, om man jämför med tidigare lagar och andra europeiska länder. Den stadgar dödsstraff för ”bara” cirka 70 brott. I England var motsvarande tal i början av 1800-talet 220 stycken. Principerna om varför man skulle straffa brottslingar var i princip desamma som under äldsta tid: Avskräckning och hämnd

Ett märkligt sätt att resonera användes när det gällde manlig homosexualitet. Man beslöt helt enkelt för att inte ta upp det som ett brott, eftersom man inte ville ge någon idén om att män kunde ha sex med varandra. De trodde att i sådana fall skulle ingen ha det heller.

Att dömas av sina likar

Under 1600-talet förändrades rättssystemet. Man hade insett att det behövde flera olika domstolar som kunde ta hand om överklaganden. De enklaste brotten kunde behandlas av kämnärsrätterna (av ordet *kämnär*, ’skattmästare’) i städerna eller häradsrätterna på landsbygden. Nästa nivå där de allvarigare brotten hamnade eller de brott som överklagades var rådstugurätten (i städerna) eller lagmansrätten (på landsbygden).

År 1614 skapades hovrätterna, som dels skulle vara en överrätt dit man kunde överklaga domslut, ungefär som i dag, dels kontrollera underrätterna. En gång om året skulle underrätterna skicka in sina protokoll för genomgång hos någon av hovrätterna. Det bestämdes också att ingen dödsdom fick verkställas om inte hovrätten hade fastställt den. Det visade sig att hovrätterna var ganska milda i sina bedömningar och benådade de flesta dödsdomarna. Detta ledde i några fall till att när det fanns brottslingar som underrätterna ville bli av med, så dömde de brottslingen till döden och avrättade honom snabbt efter det – och sedan skickades domböckerna in till hovrätterna för genomgång. Om hovrätterna sedan benådade personen till livet så var det för sent ...

Dessutom skulle inte adelspersoner dömas av de lägre instanserna, utan de skulle dömas direkt i hovrätterna – av sina likar. Det är en princip som varit stark genom århundradena och resulterat i parallella lagar. Kyrkan har haft sin kanoniska rätt och skulle döma präster som begått brott. I de flesta länder har det funnits speciella lagar för soldater som skilt sig från den normala civila lagen. I städerna hade hantverkarna sitt skråväsende som också hade domsrätt över hantverkarna, i alla fall för ringare brott.

År 1789 såg Högsta domstolen dagens ljus som en överrätt till hovrätterna och därmed var grunden för det moderna rättssystemet lagd.

I alla tider har dessutom kungen fungerat som högsta instans där man kunnat be om nåd.

Denna process med tydliga domstolar som kontrolleras av övre instanser och en ökad rättssäkerhet, så att domstolarna följer lagens bokstav noggrannare, kallas för den judiciella revolutionen och genomfördes i hela nordvästra Europa under tiden 1500–1800. För svensk del skedde det 1600–1800.

Det stora oväsendet

”Detta är okvädinsord till kvinna: Jag såg, att du red på en fällgrind med utslaget hår i trolls hamn, då det vägde jämnt mellan natt och dag.” Så står det angående häxor i Äldre västgöotalagen. Exakt vad meningen betyder vet vi inte, men den syftar rimligen på en häxa

som rider, det vill säga sitter grensle, på en stång med sitt hår utsläppt – och därför ser ut som ett troll – antingen i skymningen eller vid vårdagjämningen.

Det har funnits föreställningar om häxor eller trollkvinnor väldigt länge i vårt land. Men i Sverige var vi inte så uppjagade över farliga häxor under medeltiden. Den tidens trollkärningar rövade inte bort barn som sedan fördes till Blåkulla och där fick bevittna diaboliska orgier med djävulen själv.

Under medeltiden var det bara skadlig magi som var förbjudet i lagarna, till exempel att man dödade någons djur eller stal mjölk med hjälp av en mjölkhare (ett nystan som fått liv av djävulen). Men det var något som skulle komma att förändras ...

Det stora oväsendet, som det kallades, började i Älvdalen i norra Dalarna 1668 och spred sig därifrån – först till intilliggande bygder, men senare även till andra landskap och slutligen till huvudstaden. I sin helhet kom de svenska häxprocesserna att kosta cirka 300 människors livet, de flesta kvinnor.

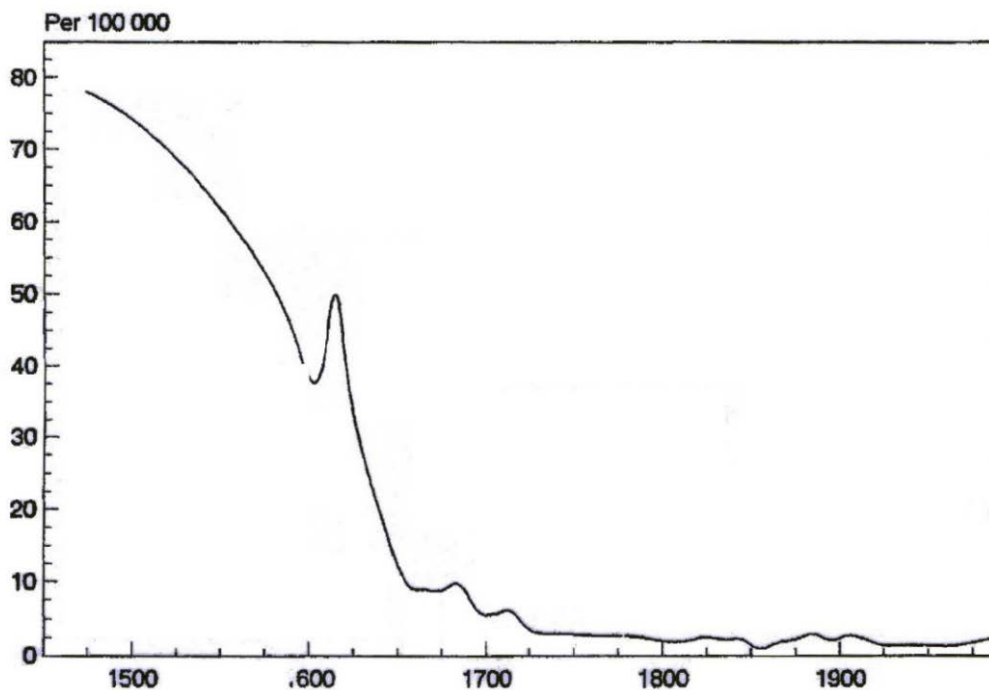
Blåkulla skildrades under häxprocesserna enligt traditionen som en värld där allt var bakvänt och upp-och-ner. Man åt med nacken, man höll saker med vänster hand och samlagen skedde rygg mot rygg. Bönerna som lästes löd till exempel: ”Fader vår som är i helvetet.” Om ett barn nämnde Guds eller Jesu namn förmanades de att inte svära. Budorden vändes från förbud till påbud (order). Upp-och-ner-vända häxor använde sina rumpor som ljusstakar. Musik skapades genom att häxorna släppte väder och dansade gjorde man givetvis rygg mot rygg.

Från våld till stöld

Om vi lyfter blicken från detaljerna till både Sverige och Europa och försöker se de stora linjerna – vad framträder då?

För det första kan man konstatera att våldet sjönk i alla länder under ungefär samma period, cirka 1500–1700.

Samtidigt som våldet sjönk i Europa ökade stölderna. Det är en så tydlig trend att historikerna brukar säga att brottsmönstret gick från våld till stölder. Men stölderna ökade inte i Sverige, i alla fall inte förrän efter andra världskriget. Vissa historiker menar att det berodde på att äganderätten var starkare och mer accepterad här uppe, andra hävdar att det berodde på att vi var så fattiga att det inte fanns så mycket att stjäla.

Mord och dråp per 100 000 invånare i Stockholm 1475–2000

Det ser ut som att människorna blev mindre våldsamma under denna tid. Vi vet faktiskt inte varför. Ett sätt att förklara denna enorma förändring är att säga att människor blev mer civiliserade eftersom empatin ökade mellan människor. Med *empati* menas att känna *som* någon, medan det liknande begreppet *sympati* innebär att känna *för* någon. Men vart tog då denna empati vägen under första halvan av 1900-talet då två världskrig ödelade världen?

Historiens värsta jobb?

Den kanske mest föraktade och fruktade människan i det äldre samhället var bödeln. Han stod längst ned på samhällstrappan och saknade all heder och ära. Ofta var det en dödsdömd brottsling som fick det charmanta erbjudandet att bli bödel istället för att avrättas. Det kunde bero på att den tidigare bödeln hade rymt, dött av naturliga orsaker eller kanske begått ett brott som krävde dödsstraff.

Bödeln fick göra de jobb som ingen annan ville befatta sig med, bland annat avrätta brottslingar och slakta hästar, något som var otänkbart för en ärbär man att göra. Så arbetsförhållandena var inte de bästa. Till detta får man lägga att han själv kunde bli avrättad om han inte skötte sitt arbete tillräckligt bra, till exempel om han använde för många hugg, vanligen tre, för att halshugga någon. Då skulle han själv lägga sig på stupstocken, men det var extremt ovanligt.

Korvarna

Under 1600- och 1700-talen växte vaktstyrkorna vanligen i de svenska städerna i samband med att befolkningen ökade. Städerna började anställa särskilda vakter som tog över den gamla patrulleringen som borgarna själva hade stått för.

Under lång tid var denna vaktstyrka dåligt utrustad och vakterna hade ett lågt anseende. Bland Stockholms borgare kallades vakterna för "korvar". Detta nedsättande ord var ibland en orsak till att bråk uppstod mellan vakterna och det vanliga folket. Ordet har sannolikt med benämningen på vaktstyrkan att göra – "Corps de Garde" vars uttal (ungefär "kärdegard") kan leda tankarna till korvar.

Advokater som "förför" domstolarna

Grundtanken under medeltiden var att alla skulle svara för sig själva och föra sin egen talan. Men under 1600-talet började detta förändras i samband med att rättssystemet förändras med utbildade domare och hovrätter.

Advokater hade blivit tillåtna 1615 och året efter dök en advokat upp på rådstugan i Stockholm och ställde genast till med problem. Borgmästarna i Stockholm klagade i ett brev till Axel Oxenstierna på 1620-talet: De nya advokaterna skapade mer jobb eftersom de använde så många nya ord som "förförde" domstolen bort från vad målet faktiskt handlade om. Uppenbarligen förstod sig inte borgmästarna på detta. Det måste ha varit en person som hade fått en juridisk utbildning nere på kontinenten, förmodligen med kunskaper i både kanonisk och romersk rätt, något som var alldeles för avancerat för Stockholms borgmästare.

Det skapas snabbt en bild av advokaten som en person som lurade den fattige på pengar och sökte sina uppdrag i tvister. Senare under 1700-talet dyker ordet *brännvinsadvokat* upp, det vill säga en (försupen) person utan juridisk examen som ville tjäna pengar på att åta sig tvivelaktiga uppdrag.

Den motsträviga riksdagen

Gustav III bekymrade sig för barnamord, det vill säga att en ogift kvinna blivit med barn men sedan dödat barnet eftersom hon inte ville skämmas för att hon fått barn utan att vara gift. Dessa barnamord hade blivit allt fler och eftersom det var kvinnan som behövde bevisa sin oskuld ifall hennes barn dött, så var det många kvinnor som dömdes till döden. Han ville istället att de ogifta mödrarna skulle få föda barnen i hemlighet, utan att behöva uppge sitt eller pappans namn. Abort var helt otänkbart vid denna tid.

Kungen ville också ta bort dödsstraffet för många brott, eftersom domstolarna ändå inte utdömde det i praxis och eftersom han tyckte att det var ett ineffektivt straff. Men riksdagen höll inte med, eftersom den menade att stränga straff är bra, eftersom de avskräcker människor från att begå brott. När det gällde trolldom gick riksdagen dock med på att avskaffa brottet.

Eftersom kungen märkte hur svårt det var att få igenom en humanare lagstiftning väntade han med sin viktigaste reform, den om barnmorden. Han hade redan före riksdagen 1778–1779 undertecknat en förordning som skulle göra det möjligt för de ogifta mödrarna att lämna bort sitt nyfödda barn anonymt, men han väntade tills riksdagen var över innan han publicerade den. Han behövde nämligen inte riksdagens godkännande för en sådan förordning. Prästerna blev ursinniga och kallade förordningen för "horplakatet". De trodde att var och varannan piga skulle hoppa i säng med första stiliga dräng de träffade, eftersom de inte behövde bekymra sig för konsekvenserna.

Man har sagt för svensk del att Gustav III genomförde en humanisering av straffen i Sverige, eftersom han föredrog fängelsestraff framför dödsstraff och avskaffade tortyren. Lagen hade fortfarande stränga straff för många brott, men redan under 1600-talet hade straffen börjat mildras och fortsatte att mildras under 1700- och 1800-talen. Det kungen gjorde var att han anpassade lagen till rättspraxis.

Men Gustav III:s humanism sträckte sig inte hur långt som helst. Bland annat menade kungen vid ett tillfälle att en sjuårig flicka förtjänade att straffas eftersom hon var lösaktig och inte gjort tillräckligt mycket motstånd mot sina två 17-åriga våldtäktsmän.

Det professionella genomslaget (1800-tal)

Tre tänkare

Mot slutet av 1700-talet började flera att tänka på ett nytt sätt kring syftet med straffen.

Den viktigaste tänkaren var italienaren Cesare Beccaria (1738–1794). Han argumenterade för ett humanare sätt att behandla brottslingar. Han vände sig mot dödsstraff och tortyr och var en anhängare av naturrätten. Han menar till exempel att det var oförenligt med naturrätten att ta någons liv, utom i vissa speciella fall. Dödsstraffen var ineffektiva för att avskräcka människor, menade han nämligen. Frihetsstraff var effektivare avskräckning, vilket också möjliggjorde att brottslingen kunde arbeta av sin skuld till samhället.

Beccaria menade att individen hade en fri vilja att handla. Därmed hade hen ett ansvar för sina handlingar. Straffen skulle vara så lite plågsamma för brottslingens kropp som möjligt, men samtidigt tillräckligt avskräckande: Olusten för straffet skulle överstiga lusten för att begå brottet.

John Howard (1726–1790) har kallats fängelsesystemets fader. I äldre tider kunde man ibland spärra in brottslingar, men det var ovanligt. Effektiva fängelser var nämligen dyra och eftersom man såg fängelsestraffet som ett alternativ till kroppsstraff – brottslingarna skulle få lida i fängelset istället för att bli piskade – så var det billigare att piska dem offentligt.

Med Howard föds en tanke att förbättra brottslingarna. Det skulle ske med hjälp av religiös undervisning i fängelset. Men eftersom det var dyrt att bygga fängelser, avlöna vakter och dessutom betala för undervisningen, så måste fångarna arbeta. I praktiken blev fängelserna ett slags arbetshus med vinstintresse.

En tredje tänkare, britten Jeremy Bentham (1748–1832) tog fasta på dessa nya idéer, som han försökte sammanfoga med sin etik – utilitarismen – som fastslog att man ska sträva efter största möjliga lycka för största möjliga antal.

Bentham ville förändra det engelska rättssystemet, som också han tyckte var felaktigt. Det var bättre om brottslingen arbetade av sin skuld till samhället istället för att bli piskad eller hängd. Han vände sig, till skillnad från Beccaria, mot naturrätten och mot mänskliga rättigheter, som han förnekade. Det fanns, enligt honom, ingen rätt som hade något övernaturligt ursprung. Men i praktiken drog de båda liknande slutsatser, nämligen att dödsstraffet var fel. Istället skulle man enligt Bentham göra vetenskapliga beräkningar av lycka och lidande när det gäller straff.

”En välbyggd maskin, en mardröm för själen”

Bentham hade en idé om ett nytt slags fängelse, som han kallade panoptikon. Det betyder ’allseende öga’ och bestod av en rund byggnad som var indelad i tårbitsliknande celler. Mitt i byggnaden stod ett torn där en enda övervakare kunde observera alla fångar utan att dessa kunde avgöra om de blev övervakade eller inte.

Fångarna skulle alla veta exakt vad de skulle göra, eftersom varenda minut av dygnet skulle vara reglerad. Genom talrör skulle fångarna få meddelanden med order, instruktioner, varningar och uppmuntringar. Panoptikon skulle vara som en gud. Detta skulle därför skapa en ”känsla av ett osynligt allvetande”, som i sin tur skulle leda till en egen inre övervakning hos fången. Det skulle i sin tur förändra hans beteende och därmed förbättra personen.

Arbetet var viktigt i panoptikon, eftersom fängelserna skulle vara inkomstbringande. De skulle drivas av privata entreprenörer med total makt över fångarna. Vinstintresset skulle säkerställa att fångarna behandlades tillräckligt bra: Fångarna fick inte ha det bättre än samhällets fattigaste medborgare, men om de dog skulle ju intäkterna minska. Bentham menade att dessa fängelser skulle kunna skötas av en enda person som bevakade fångarna. Det skulle bli mycket kostnadseffektivt.

Bentham trodde så mycket på systemet att han var beredd att betala för de kostnader som eventuella återfallsförbrytare skulle orsaka samhället, med följande avtal: Antingen skulle man hänga dem, men då skulle deras tillgångar, om de hade några, överföras till Bentham. Eller så skulle de skickas tillbaka till Benthams panoptikon ”så ska jag pressa ut det sista ur honom – med ränta”.

Vissa av Benthams idéer med panoptikon slog igenom, till exempel att hålla fångarna isolerade från varandra i celler, men som helhetsidé fick den få efterföljare.

När man i början av 1800-talet ville införa fängelser utvecklades tre olika system som kom att bli förebilder i många andra länder under århundradet. De tog alla på olika sätt fasta på Howards idéer om att brottslingen kunde och skulle förbättras.

I Philadelphiasystemet var grundtanken att varje fånge skulle hållas isolerad och arbetslös i cellen för att därigenom drivas till självrannsakan, ånger och förbättring. Philadelphiasystemet kom att bli det dominerande i Europa.

Det andra alternativet var Auburnsystemet, som innebar att fångarna nattetid hölls isolerade från varandra medan de under dagarna skulle arbeta tillsammans i stora arbets-salar under absolut tystnad. I Amerika dominerade Auburnsystemet.

En tredje fängelseyp var det progressiva (framåtskridande) systemet som var en föregångare till den villkorliga frigivningen. Systemet var inriktat på att gradvis anpassa fången till den kommande friheten. Genom flit och gott uppförande skulle fångarna kunna förkorta strafftiden. Fångarna delades in i fyra olika grader. Efter genomgång av den första graden med mycket sträng disciplin överfördes de till övriga grader med lindrigare disciplin. Under den fjärde och sista perioden stod de frigivna under övervakning av polisen utanför fängelset.

Men de nya fängelserna kritiserades också. Den danske sagoberättaren H.C. Andersen (1805–1875) kallade det nya fängelset ”En välbyggd maskin, en mardröm för själen”

Femfemmor och bekännelsefångar

Under 1700- och 1800-talen hade en mängd nya idéer och tankar fötts om brottslingarna och straffen. Trots det blev inte den nya strafflagen från 1864 särskilt nytänkande. Det idag mest kända uttrycket från lagen är nog begreppet *femfemmor*, som syftar på bestämmelsen i femte kapitlets femte paragraf: en person som förklarats otillräknelig (mentalt efterbliven) och därför inte kan straffas. De stora förändringarna börjar istället för svensk del i början av 1900-talet.

Strafflagen utformades fortfarande utifrån dekalogen (de tio budorden), men bara till formen, så att missgärningsbalken inleddes med religionsbrott. Innehållet var inte längre påverkat av kanonisk rätt.

I strafflagen från 1864 finns i princip bara tre sorters straff:

- Dödsstraff (som i praktiken inte användes)
- Frihetsstraff (straffarbete, enbart fängelse eller fängelse på vatten och bröd)
- Böter

I Sverige uppfördes närmare 50 cellfängelser, närmast identiska med varandra, under 1800-talet. Man valde Philadelphiasystemet, då fångarna skulle hållas helt isolerade, eftersom de inte skulle ”smitta” varandra med dåliga vanor. Men det fanns också ”progressiva” inslag.

I dessa fängelser satte man också så kallade bekännelsefångar. Gustav III hade tidigare avskaffat tortyren, men det fanns fortfarande ett behov av att ibland kunna pressa misstänkta gärningsmän lite extra, så att de erkände sina brott. Man lät dem helt enkelt sitta i en cell, trots att de inte var dömda ännu, för att deras erkännanden skulle mogna fram. Där kunde de få sitta 12–15 år, i värsta fall ända upp till 30 år.

Vedergällning eller behandling?

Under 1800-talet fanns det föreställningar om att brottslingen begick sina kriminella handlingar av egen fri vilja. Därför måste hen också vara ansvarig för dem. Undantagen från detta var barn och sinnessjuka.

Filosofen Immanuel Kant (1724–1804) menade att det finns en harmoni i världen som brotten rubbade. Denna ordning måste återställas och det gjordes genom att hämnas. Straffen skulle dessutom avskräcka andra brottslingar från att begå brott. Han menade att man skulle upprätta listor över brotten och vilka straff som krävdes för att de skulle återställa harmonin.

En annan filosof, Friedrich Hegel (1770–1831), utgick ifrån Kants idéer men menade att straffet måste vara rättvist i förhållande till brottet. Och rättvisa kunde skapas genom att alla skulle behandlas lika och brotten skulle proportionella, det vill säga att grova brott fick hårda straff.

Men dessa hämndinriktade filosofer fick inte stå oemotsagda. Det var nämligen inte alla som höll med om att människor begick brott av fri vilja. Läkaren Cesare Lombroso (1836–1909) menade i slutet av 1800-talet att vissa människor var determinerade (förutbestämda) att begå brott. En följd av denna tanke är att dessa brottslingar rimligen inte kan ha något ansvar för handlingarna: Att straffa någon som inte hade kunnat handla annorlunda är meningslöst som avskräckning eller förbättring – det handlar enbart om hämnd.

Men brottslingarna kunde inte få gå fria – straffen skulle vara avskräckande för att skydda samhället, inte för att hämnas den kriminella handlingen. Lombroso menade också att det var möjligt att se på någons utseende om hen är en kriminell typ: en sådan person hade lutande panna, utskjutande käkar, för stora öron, krulligt hår, oproportionerligt långa armar och krokig näsa.

Deras egenskaper var också speciella: de hade en dålig moral, de var fåfänga (överdrivet mån om sitt yttre) och grymma. De var ett slags återfall till ett tidigare stadium i människans utveckling. Här kan vi se en påverkan från Charles Darwins evolutionslära.

Medan Kant och Hegel fokuserade på brottet så intresserade sig Lombroso för brottslingen. Som en följd av Lombrosos tankar började man klassificera människor i olika typer:

- De som kan förbättras. Dessa ska sitta länge i fängelse och bli förbättrade: genom hård disciplin kommer de att bli arbetsvilliga och mindre brottsbenägna.
- Tillfällighetsförbrytarna. Dessa är i grunden goda människor som inte behöver förbättras. Det räcker att de avskräcks.
- De oförbätterliga. Dessa måste oskadliggöras, till exempel i fängelse eller genom avrättning, för att skydda samhället.

”Av god frejd”

I mitten av 1800-talet professionaliserades polisen runt om i Europa, även i Sverige. Från de gamla traditionerna med väktare av olika slag i städerna som också hade ansvar för brandskyddet, så blev nu polisen en egen organisation med anställda poliser som på olika sätt skulle bekämpa brottsligheten.

De fick egna uniformer som såg olika ut i olika städer och polisen leddes av en polismästare. Obeväpnade gick de omkring på städernas gator och höll koll på ordningen längs uppgjorda sträckor. Med tiden blev de utrustade med batong och visselpipa på dagtid och sablar på nätterna.

I början anställdes fattiga unga män, som kuskar, drängar, kypare och vaktmästare. Senare rekryterades före detta militärer.

Kraven var inte alldeles hårda, poliserna skulle

- Vara av ”god frejd [anseende]”
- Ha ett lugnt sinnelag
- Kunna läsa och skriva
- Vara minst 170 cm lång

Från 1800-talet har vi moderna domstolar, moderna advokater och moderna åklagare – som påminner mer om dagens samhälle än äldre tider.

Råby Räddningsinstitut

I och med att samhällets förändrades under 1800-talet och det gamla bondesamhället övergick till ett industrialiserat samhälle i städerna, så klipptes många gånger band mellan släktingar när människor flyttade till städerna för att söka arbete. Det gjorde att de sociala skyddsneten minskade.

Ett sätt att komma till rätta med unga brottslingar var att staten tog över föräldrarnas ansvar för uppfostran. Det skedde i olika uppfostringsanstalter som växte fram runt omkring i landet under 1800-talet, ofta med utländska förebilder. Ett sådant var Råby Räddningsinstitut i Skåne från 1838. Ett annat var Prins Carls Uppfostringsinrättning i Stockholm som grundades på 1840-talet. Ett annat sätt var att skapa organisationer som tog hand om ungdomen, till exempel scouterna.

Den moderna rätten (1900- och 2000-talen)

Ett yrke går i graven

Landets siste skarprättare var Anders Gustaf Dalman, som föddes 1848. Sina sex avrättningar kan man kanske galghumoristiskt (bisarr eller ironisk humor) säga att han sonade dubbelt upp i livet genom att sätta hela 12 barn till världen. En av hans söner – Gustaf – arbetade under flera år sida vid sida med fadern och var dennes bödelsdräng. De andra sönerna tog han med på avrättningar för att visa dem sitt arbete.

Det sista verkställandet av ett dödsstraff skedde 1910, då Alfred Ander avrättades i januari 1910, för ett tidigare begånget rånmord. Avrättningen skedde på fängelset på Långholmen med giljotin – det var första och sista gången giljotinen användes i Sverige!

Dödsstraffet kom emellertid att försvinna helt från och med 1921, även om straffet fanns kvar i svensk lag – i krigstid – ända fram till 1972.

Våldet minskar

Det dödliga våldet mellan människor hade minskat kraftigt under 1500- och 1600-talen. Under 1800-talet minskade också statens våld mot människorna. Och under 1900-talet försvann det nästan helt:

1858	Husagan avskaffas för tjänstefolk (så att man inte fick aga män över 17 eller kvinnor över 15)
1865	Männens rätt att aga sin hustru avskaffas
1910	Sista avrättningen i Sverige då Alfred Ander avrättas för rånmord
1920	Rätten att aga minderåriga i hushållet eller företag avskaffas. Gäller ej egna barn
1921	Dödsstraffet avskaffas i fredstid
1938	Rätten att aga fångar i fängelser avskaffas
1958	Rätten att aga elever i folkskolan avskaffas
1972	Dödsstraffet avskaffas i krigstid
1979	Rätten för föräldrar att aga sina egna barn avskaffas

”Avfolka fängelserna!”

1900-talet förde med sig några nyheter inom rättssystemet. En sådan var dagsboten som gjorde att straffet drabbar den rike lika hårt som den fattige. Antalet dagsböter fastställdes utifrån hur grovt brottet var och storleken på varje dagsbot fastställdes utifrån brottslingens betalningsförmåga. En annan nyhet var den villkorliga domen (och frigivningen) från 1906. En tredje var ungdomsfängelset för dem mellan 15–18, som fanns mellan 1938–1980. De andra fängelsevarianterna (straffarbete och fängelse på vatten och bröd) försvann.

Det moderna fängelsets födelse under 1800-talet var ett stort experiment – man visste inte om det skulle fungera. Man hoppades på att isoleringen av fångar skulle leda till att de mer eller mindre självmant förbättrade sig, med hjälp av religiösa skrifter och fängelsepräster.

Om en fånge uppförde sig väl kunde han få förmåner, som var tydligt beskrivna, och som var en del av det progressiva fängelsesystemet. Den lägsta klassens fångar fick:

- Köpa lite vitt bröd och tuggtobak
- Läsa Nya testamentet
- Skriva och ta emot ett brev i månaden

På nästa nivå fick fångarna:

- Köpa fler saker
- Läsa andra böcker än religiösa
- Skriva och ta emot två brev per månad

De som lyckades nå den högsta nivån fick ha en stol med ryggstöd.

Problemet var att experimentet misslyckades, eftersom man inte räknat med hur hårt isolering tärde på en människa, eftersom psykologin var outvecklad. En del fångar förhärdades ytterligare och kom ut farligare än de kom in – förstås helt emot syftet med isoleringscellerna. Andra knäcktes av de långa, hårda åren. Och en del begick självmord. En fånge beskrev det på följande sätt:

Cellstraffet är allmänt fruktat bland fångarna. Det är det förskräckligaste straff som kan drabba en lagdömd förbrytare. Alla bäva härför och det är inte mycket att undra på. Cellstraffet är en sannskyldig tortyr för både kropp och själ. Den beständiga ensamheten och den oavlätliga vistelsen innanför de hårda och kalla stenväggarna gör en formligen sjuk.

Med tiden förbättrades förhållandena för fångarna. En del började emellertid tycka att fångarna till och med hade det *för* bra. Faktum var att fångarna ibland fick bättre mat än vanliga arbetare – de som satt i fängelse kunde räkna med kött eller fläsk varje dag och dessutom en liten klick smör till det. Det kunde inte alla arbetare förvänta sig. Även bland dem som vanligen var för humanare behandling av fångarna, till exempel justierådet (medlem av Högsta domstolen) Knut Olivecrona vände sig emot detta. Smöret drogs då in ...

Socialdemokraten Karl Schlyter (1879–1959) ville förändra fängelserna under parollen ”Avfolka fängelserna!” Han menade att fängelserna till för stor del bestod av de så kallade bötesfångarna (cirka 13 000 år 1932) som hamnat där för att de inte kunde betala sina böter. Och även andra grupper hade inte i fängelserna att göra, såsom ungdomar, missbrukare och prostituerade. Hans idéer passade väl in i den socialdemokratiska politiken under mellankrigstiden. 1945 avskaffades cellstraffet i Sverige. Det ersattes av det nya fängelset som skulle behandla de intagna med fasthet och allvar – och med aktning för hens människovärde. Fokus hamnade på behandling och återanpassning istället för straff. Den kriminalvård vi har idag ser mycket ut som den gör på grund av Schlyter.

I linje med denna nya inställning låg också Tage Danielssons film *Släpp fångarne loss – det är vår!* Den var ett debattinlägg i den svenska kriminalvården, som kan sammanfattas i Birger Sjöbergs dikt från 1922, som filmen lånat sitt namn av:

Släpp fångarne loss, det är vår!
Var mänska i sin själ
i grunden vill så väl!
Åh, aldrig jag tror, att det går
av sociala skäl,
av sociala skäl.
Men gärna för mig! Om jag konstapel vore,
jag öppnade. Nyckel kved på Fridas milda bud:
De komme i trav, så vilda ut de fore
och andades av luften ljum och såge vårens skrud!

Historikern Roddy Nilsson menar att det moderna fängelsesystemet i Sverige (och världen) är ett lyckat misslyckande. Det är ett misslyckande eftersom det är svårt att förbättra de intagna. Trots det upplevs fängelserna av de flesta som lyckade institutioner på grund av att det förekommer få rymningar och protester, att fängelserna är lugna, att de uppfattas som rättvisa av allmänheten och att de bara drabbar en redan utsatt grupp – de kriminella.

Fyra kriminologer

Under 1900-talet gick kriminologerna från att fokusera på brottet (Kant och Hegel) eller brottslingen (Lombroso) som man gjort tidigare till att bekämpa *brottsligheten*. Nu menade kriminologerna att det var sociala och kulturella omständigheter som avgjorde om någon blev kriminell.

Robert Park (1864–1944) menade att det är staden som skapar brottslingen. I städer så finns det olika typer av områden. I de dåliga områdena samlas fattiga människor som inte har någon möjlighet att skaffa sig en bostad i ett bra område och människor som bara tänkt att stanna där en kortare tid. Eftersom ingen egentligen vill eller räknar med att bo där en längre tid, så tycker dessa människor inte att det är någon idé att försöka rota sig, skaffa vänner eller bli bekanta med grannarna. Relationerna mellan människorna blir ytliga, opersonliga och svaga. Kyrkor, föreningsliv och bra skolor saknas också, som hade kunnat hjälpa dessa människor med detta. De gemensamma goda värderingarna saknas därför många gånger och istället växer det fram dåliga värderingar – som att det i vissa fall kan vara okej att stjäla eller att misshandla andra människor. De som bor i dessa områden drabbas därför ofta av bristfällig utbildning, arbetslöshet, fattigdom och – slutligen – kriminalitet.

En annan skola hävdar att vi lär oss att bli kriminella. Brottslingen lär sig av andra närstående som vänner, gäng och föräldrar. Av dem lär sig brottslingen både hur man begår brott (till exempel hur man på bästa sätt gör ett inbrott eller stjälar en plånbok) och värderingar (som att det är rätt att stjäla från de rika eller att det är upp till var och en om de vill pröva droger). Detta resonemang förklarar framförallt varför ungdomar glider in i kriminalitet.

Robert Merton (1910–2003) påstår att kriminalitet skapas av en stress eller ett tryck på människor från samhällets sida. Han menar att alla människor har ungefär samma livsmål (ett Svenssonliv med ”villa, Volvo och vovve”) och att dessa bygger på medelklassens värderingar. Men alla kan inte uppnå medelklassens livsmål, eftersom många saknar resurserna (utbildning, arbete, pengar, kontakter). De som ändå vill uppnå livsmålet letar efter andra vägar för att nå dit, till exempel genom bankrån, drogförsäljning eller stölder. Andra som varken delar livsmålet eller har resurserna kanske ställer sig utanför samhället och blir socialt utslagna, missbrukare och brottslingar.

Enligt Travis Hirshi finns det fyra aspekter som avhåller människor från att begå brott och ju fler av dessa som saknas, desto större är risken för ett kriminellt beteende:

- Goda relationer till föräldrar, skola och kamrater
- Investeringar i livsmål (såsom utbildning, arbete, hederligt liv)
- Delaktighet i samhällets aktiviteter (skola, arbete, föreningar)
- Positiva attityder gentemot lagstiftning och polis och negativa attityder till brottslighet och missbruk

Ingen av dessa skolor kan dock förklara all kriminalitet.

Polissystrar och säkerhetspolis

År 1925 förändrades polisen igen i och med polislagen från samma år. Polisens uppgift blev att upprätthålla ordning och säkerhet. Nu standardiserades polisen över hela landet och alla skulle bära samma uniform, mörkblå med skärmmössa. De blev också utrustade med pistoler. Lönerna höjdes för poliserna, de fick två veckors semester och behövde inte arbeta mer än 48 timmar i veckan.

I Stockholm hade det redan i början av 1900-talet funnits så kallade polissystrar, som fick ta hand om uppgifter som ansågs vara typiskt kvinnliga, som att hjälpa kvinnor och barn som sökt sig till en polisstation. De fick också hjälpa till med stökiga och berusade kvinnor ute på gatorna, eftersom de manliga poliserna ibland upplevde sådana som särskilt problematiska. Dessa kvinnor anklagade poliserna ibland för tafsande och ofredande. Därför kunde det hända att de manliga poliserna hellre lät sådana kvinnor gå sin väg. Från 1957 kunde kvinnor söka till polisutbildningen på nästan samma villkor som män (man gjorde bara vissa undantag på de fysiska kraven).

Men det var inte en självklarhet för alla med kvinnliga polis. Så här berättar en kvinna om hur det gick till när hon sökte till polisskolan:

Jag sökte polisskolan i Karlstad, kallades in på intervju och blev utsparkad. I Värmland behövdes det nämligen inga kvinnliga poliser. Och inte i hela Sverige förresten, så tack för besöket och den långa bussresan och adjö.

En nyhet från 1885 är den svenska säkerhetspolisen. Det hade visserligen funnits en sådan hundra år tidigare, men den var mer till för att Gustav III skulle kunna spionera på sina personliga fiender.

På grund av sekretess vet vi inte allt om säkerhetspolisens historia i Sverige. Den verkar dock inte ha varit överdrivet effektiv. Trots höga kostnader och omfattande arbetsinsatser blev resultatet klenat att komma åt statsfientlig verksamhet under andra världskriget. Man gick igenom 50 miljoner postförsändelser och avlyssnade 11 miljoner telefonsamtal med endast 324 anhållanden som resultat. Faktum är att det var större risk att åka fast om polisen *inte* valde ut och systematiskt övervakade en misstänkt person än om polisen faktiskt gjorde det.

Metoderna var mycket ineffektiva – de samlade in ofantligt mycket material men de verkar inte ha analyserat det. Och ju mer avancerat samhället blev, desto fler områden behövde SÄPO kontrollera: ”Övervakningssystemet kunde helt enkelt bara fungera i en riktning, som ett snöklot blev det oundvikligen större ju fler varv det rullades.”

Från 1945 till 1970-talet övervakades misstänkta kommunister i landet, eftersom SÄPO ville hitta den kärna som i händelse av kris skulle kunna gå Sovjets ärenden. Fler än 100 000 registrerades, ibland på lösa grunder. Ett exempel på hur insamlandet av information gick till är följande, då Säkerhetspolisen övervakade Svenska Fredskommitténs lokal i Stockholm 1958:

- Klockan 18.15 var Wide Svensson ensam i lokalen.
- Klockan 18.45 kom [Henry] Peter Matthis dit, bärande på en välfylld portfölj.
- Klockan 19.15 kom en okänd man (kom via Södergatan) med sydländskt utseende. Han var klädd i gråmelerad överrock och vidkullig basker (modell Harry Martinsson).
- Senare sågs den okände sitta vid ett skrivbord i fredskommitténs lokaler, flankerad av Matthis och Svensson.
- Inga fler sågs inpassera före klockan 20.15.

De forskare som undersökt SÄPO:s historiska metoder är inte imponerade av de historiska källorna, men vi vet inte hur det ser ut idag.

Nya tankar

I brottsbalken från 1962 ändrades synen på varför brottslingar skulle bestraffas. Lagen skulle inte bara skydda samhället från brottslingarna genom avskräckning, utan samhället har också ett ansvar för brottslingarna. Man kan inte gå hur långt som helst för att straffa brottslingarna – det finns en gräns. De ska inte utsättas för något onödigt lidande. Men det måste också finnas någon form av hämnd, eftersom det är något som drabbade människor och allmänheten förväntar sig.

Ett par år senare infördes också legalitetsprincipen i svensk lag för första gången: Inget brott utan lag, inget straff utan lag. Den hade visserligen använts i cirka 200 år men aldrig blivit lag tidigare. Den förbjuder att man straffas för något som det inte finns en lag som förbjuder och den innebär därmed också ett förbud mot retroaktiv lagstiftning, det vill säga att man kan straffas i efterhand om en ny lag kriminaliserar något.

År 1971 skapades också tingsrätterna, som ersatte de gamla domstolsformerna.

I alla tider har dömda personer kunnat be om nåd. I äldre tider var det kungen som hade denna makt och möjlighet, men 1974 övergick benådandet till regeringen, och som sedan 2006 är delegerat till Örebro tingsrätt (när det gäller tidsbestämning av livstidsstraff).

Ungdomsrabatten

Även om man idag är över 15 år och därmed straffmyndig ser rättsväsendet mildare på unga förbrytare. Den som begått ett brott när hen var under 21 år ska få straffet reducerat, ju yngre hen är desto mer ungdomsrabatt, som det brukar kallas:

15 år = nedsättning till $1/5$

16 år = nedsättning till $1/4$

17 år = nedsättning till $1/3$

18 år = nedsättning till $1/2$

19 år = nedsättning till $2/3$

20 år = nedsättning till $3/4$

Detta gäller både böter och fängelse, men Högsta domstolen menar att det bara ska vara riktlinjer och att man inte kan räkna av ungdomsrabatten på samma sätt i alla fall.